© Nemes Nagy József: A tér a társadalomtudományban
Kiadó: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület „Ember-Település-Régió” Budapest, 1998

12. TÉRBELI ÉS TERÜLETI FEJLŐDÉS

Mindazok a fogalmak, megközelítési módok és eljárások, amelyeket a megelőző fejezetekben írtunk le, a regionális vizsgálódásokban összekapcsolódnak *a fejlődés* fogalmával.

> Abban a pillanatban, amikor a fejlődés fogalmát állítjuk a vizsgálódás középpontjába, „átlépünk a Rubiconon”, hisz ekkor már nem a térbeli és társadalmi tartalmak szétválasztására, hanem épp összekapcsolására kerül a hangsúly. A következőkben sem kerül azonban a vizsgálódás középpontjába a fejlődési folyamat összetett társadalmi tartalmának bemutatása (ennek példáit lásd *Lackó L. 1988, Bartke I. szerk. 1995*), hanem csak az, hogy érzékeltessük: a korábbi fejezetekben tárgyalt térkategóriák miként jelennek meg, miként hatnak e folyamatokban.[46] Az egyes fogalmak kapcsán már leírt összefüggéseket nem ismételjük meg.

A *fejlődés* (miként statikus párja, a *fejlettség*) is egyike azoknak az összetett fogalmaknak, amelyek nagyon nehezen definiálhatók, illetve, amelyek értelmezése körül - a fogalom *értéktartalma* miatt - általában nincs közmegegyezés. Az értékmeghatározottság abban a pillanatban hozzákapcsolódik egy-egy folyamat értelmezéséhez, amikor a *változás* fogalma helyébe a fejlődés kerül. Ugyanaz a tényszerű változás ugyanis többféleképp értelmezhető (a gyors népességnövekedést például éppúgy lehet fejlődési tényezőként, mint kríziselemként értelmezni). Nehezíti a fogalom meghatározását, hogy jellemzően nem egy könnyen mérhető mennyiségi, hanem soktényezős minőségi fogalomról van szó. Az értékmeghatározottságnak esetenként kifejezetten a térbeli tartalom (a forma) is hordozója lehet (esztétika, művészetek, építészet).

A *társadalmi fejlődés* fogalmának meghatározása, tartalmának kibontása szinte reménytelen vállalkozás. Ugyanazon folyamatot egyesek fejlődésnek, haladásnak, előrelépésnek minősíthetnek, miközben mások - egy az előzőtől eltérő értékrendbe helyezve - negatív minősítéssel élnek. Ha kibúvóként az érték-probléma alól valamifajta semleges meghatározással próbálkozunk, akkor a fejlődési folyamatokat két elem - a *növekedés és a struktúraváltozás* - együttesével, *új minőségeket* létrehozó folyamattal jól közelíthetjük. E meghatározás azt is világossá teszi, hogy a (mennyiségi) növekedés és a fejlődés fogalma elválik egymástól. A fejlődés és a növekedés különbözőségét visszaadja az a tömör megfogalmazás, miszerint mindkettő változást jelent, a *növekedésben a mértékek, a fejlődésben az értékek változnak*.

A fejezet címében szereplő megkülönböztetés a térbeli és területi fejlődés között a korábbiakban leírtak tükrében talán már nem igényel hosszabb magyarázatot. A *területi* fejlődés fogalmát jóval gyakrabban használjuk, néha a *térbeli fejlődés* fogalma helyett is, bár tulajdonképp csak a társadalmi-gazdasági fejlődési folyamatnak a különböző *területi szintek, lehatárolt területegységek* között mindig megfigyelhető tagoltságát, differenciáltságát illethetnénk vele, azaz a térbeli fejlődés a tágabb, a területi fejlődést is magába foglaló fogalom. Ugyanakkor akár az egyik, akár a másik fogalmat használjuk, akár szűk, akár tág értelemben, bizonyos tautológia megjelenik bennük, hisz

minden fejlődés (változás) térbeli is, a földi térben zajló társadalmi fejlődés mindig területi is.

Ezt a kijelentést a (társadalmi) fejlődés fogalmához kapcsolódó legalapvetőbb regionális tudományi tézisnek tekinthetjük. Amikor a fejlődés fogalmához hozzákapcsoljuk a térbeli vagy területi jelzőt, tulajdonképpen csak azt jelezzük, hogy a térbeliséget nem a fejlődési folyamatnak mindig jelenlévő elemeként értelmezzük, hanem kiemelt vizsgálati szempontként kezeljük.

---

[46] Közelítésünk elméleti jellege következtében épp ellentétes azzal, amit *Lackó L. (1988)* a maga munkájáról ír: „...a területi fejlődés tartalmának vizsgálata során kevésbé támaszkodhattam alapkutatási eredményekre. Vizsgálati céljaimat, módszereimet, a témakörök megközelítését a gyakorlati megfigyelések, elemzések, az alkalmazott kutatások motiválták erőteljesen.”(i. m. p. 10.)

© Nemes Nagy József: A tér a társadalomtudományban
Kiadó: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület „Ember-Település-Régió” Budapest, 1998

12.1. A külső és belső terek összekapcsolódása a fejlődési folyamatokban

A társadalmi munkamegosztás újabb és újabb társadalmi tevékenységeket, ezáltal újabb és újabb tereket hoz létre.

A társadalom külső és belső terei viszonyának sajátos *történeti fejlődésmenete* van, elkülöníthető periódusok, ciklusok jelölhetők meg.

A korai fejlettségi szakaszok társadalmi formációiban a „természeti térbeniség” olyannyira rányomja bélyegét minden társadalmi tevékenységre, hogy azok belső terében is immanens faktort képez. A természeti és társadalmi térbeliség közötti legfontosabb közvetítő a gazdaság. A külső és belső terek kapcsolatát alapjaiban formálja a gazdaság ágazati szerkezetének változása. Míg a mezőgazdaság kifejezetten a természeti térhez kötött tevékenység, amelynek központi kategóriája a földhasználat (művelési ágak), az ipar esetében ez a kötődés és rögzítettség már lazul, s lényegében csak a kitermelő ágazatok esetében hat meghatározó módon. A szolgáltató tevékenységek esetében már többségbe kerülnek a nem helyhez kötött erőforrásokra települő szervezetek.

A jellemzően a külső terekhez, a rögzített térelemekhez kötődő (földrajzi) közelítések nehezen tudják integrálni vizsgálataikba a természeti feltételektől, adottságoktól elszakadó társadalmi tevékenységeket (a széles értelemben vett szolgáltató szférát). Ez azzal a következménnyel jár, hogy a fejlett, modern társadalmak domináns tevékenységi területeiről alig van mondanivalójuk, a GDP 60-80, a foglalkoztatottak 50-70 százalékát kitevő tercier és kvaterner tevékenységek a leíró geográfiai ismeretrendszerben alig érzékelhetők.

A történelmi fejlődés folyamatában, a bővülő társadalmi munkamegosztás eredményeként a gazdaságon kívül is egyre határozottabban elkülönülő társadalmi szférák, részterületek, ágazatok jönnek létre, speciális belső mozgástörvényekkel, szabályokkal, értékekkel. A gazdaság, a politika, a jog például mintegy kilép a földrajzi térből, s sajátos, elkülönülő rétegeket alkotva fogja át, fedi le a társadalmat. (A század diktatúráinak tipikus működési sémája az, hogy *„területen kívüli”* folyamatok irányítják a *területi* fejlődést is.)

A fejlettség mai legmagasabb szintjén, a modern társadalmakban azonban észlelhetők ellenirányú mozgások is: a demokratizálódás és decentralizáció társadalmi tendenciái visszakényszerítik az elkülönült belső tereket a külső térbe: a gazdaságban, politikában s a társadalom szerveződésében általában felértékelődik a lokalitás, megjelenik a regionalizálódás (regionális részpiacok), a regionalizmus (politikai-szellemi-kulturális térszerveződés), a modern gazdaság belső terének elemeivé válnak a *területi preferenciák,* s a társadalomirányításban önálló struktúrapolitikai elemként megjelenik *a regionális politika, a területfejlesztés.*

A különböző társadalmi szféráknak látszólag az anyagi, tárgyi elemei azok, amelyek elsősorban kötődnek (létesítmények, épületek formájában) a földrajzi térhez, s a *szellemi* elemek kötődése lazábbank tűnik. Ha azonban akár Hamvas géniuszára gondolunk, vagy a modern fejlődési folyamatokban a szellemi tőke vagy az innovativitás felértékelődésére, világossá válik, hogy ilyen különbségtételre kevés az alap. A társadalmi tevékenységek földrajzi lokalizációjában a természeti adottságok, anyagi erőforrások mellett minden tárgyi elemben meglelhető a szellemi tartalom is.

Bár nem tartozik szorosan az itt taglalt kérdésekhez, mégis a külső és belső tér viszonya kapcsán érdemes megemlíteni, hogy a társadalomfejlődés leírásában a magyar kutatók között kitüntetett szerepet tulajdonít a település fogalomnak *Sántha J. 1986*. Az ő gondolatmenetében azonban már nem a település, mint építészeti-társadalmi objektum, hanem sokkal általánosabban a *település folyamata* kap hangsúlyt. E fogalom segítségével világosan elkülöníthető egyébként az *elhelyezkedés*, mint passzív érintkezés („egymáson-, egymásban-levés”) a szerves kapcsolódástól, a településtől (tulajdonképp rátelepülés). Ebben az értelemben például egy új gazdasági tevékenység csak akkor települ meg egy városban, ha minden tekintetben integrálódik annak társadalmi-gazdasági kapcsolatrendszerébe. A már többször emlegetett többtelephelyes nagyvállalati rendszer telepei ebben az értelemben csak elhelyezkedtek, de

© Nemes Nagy József: A tér a társadalomtudományban
Kiadó: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület „Ember-Település-Régió” Budapest, 1998

nem települtek meg a maguk konkrét földrajzi környezetében. Ugyanez a kettősség jellemzi a hódítók helyzetét a *megszállt* területeken is. A külső és belső tér viszonyának egyik alapkérdése jelenik meg itt: a szerves, integrált kapcsolat vagy az elkülönültség („fizikailag itt vagyok, de lélekben másutt”).

12.2. Térbeli és területi növekedés

A *növekedés,* mint sajátos térfolyamat az alapvető térkategóriák közül leginkább a *kiterjedés* fogalmához kapcsolható.

A térbeli növekedést leggyakrabban a térméretek és az alak változásával, a térbeli expanzióval, a "térkitöltés" mechanizmusaival jellemezhetjük. Érdemes ismételten kiemelni, hogy ez a tartalom elválik a terjedés fogalmától. A térbeli növekedésben, *kiterjedésben* a térelemek változása, módosulása zajlik, a *terjedésben* a térelemek hordozta, azokhoz kapcsolódó társadalmi tartalmakon van a hangsúly. A növekedés a térelemek elmozdulása, relokációja, a terjedés az innovációké. Alak és irányjellemzők szerint megkülönböztethető jellegzetes térbeli növekedési típusok geometriai modelljeit mutatja be a *12.1. ábra* a városnövekedés példáján. Az A típus lineáris, B radiális, C egyirányú növekedés, D a szatellit-települések létrehozásával, E párhuzamos települések (várospárok) kifejlődésével végbemenő növekedési eset.

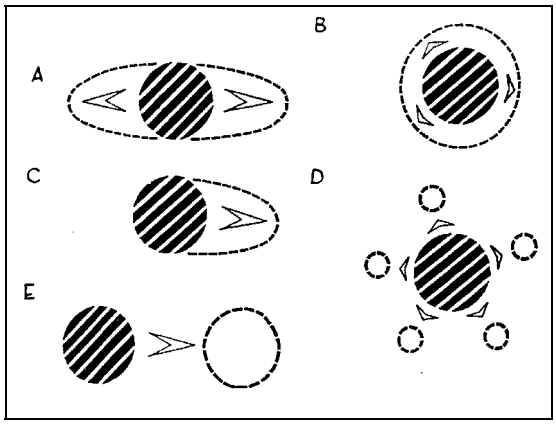

12.1. ábra Jellegzetes városnövekedési formák (F: Perényi I. 1978, p. 370.)

Leginkább szintén a városfejlődéshez kapcsolt sajátos - a terjedés és kiterjedés mellett akár önálló mozgástípusként is értelmezhető - külső társadalmi térbeli folyamat az összetömörülés, az *agglomerálódás.*

Ez - irányát tekintve - olyan növekedési típus, amely a diffúziónak kifejezett ellenpárja, hisz míg abban a jellegadó irány valamely centrumtól kifelé mutat, addig itt a centrum vonzásának hatására a befelé irányuló hatások vezérlik a folyamatot. Épp a folyamatban kiemelt szerepet játszó centrumok száma és nagyságviszonya alapján jelölhetők ki sajátos agglomeráció illetve agglomerálódási típusok: a *mono- illetve policentrikus* agglomerációk. Az agglomerációk lehatárolása egyrészt a térbeli összefüggőség, másrészt a térkapcsolatok, áramlások alapján lehetséges. Bár ezekben a formációkban is jelentős lehet a belső tagoltság, kifelé irányuló viszonyrendszereik fontos elemei azonban alapvetően egységesek. (Ezt példázza az, hogy a rendszerváltozás folyamataiban nemcsak a főváros közigazgatási területe, hanem az egész agglomeráció kiemelkedő tőkevonzású.)

A növekedési folyamatoknak más oldalról is egyik legjellegzetesebb vizsgálati területe a városnövekedés. A *12.1. táblázat* arra mutat példát, hogy a városnövekedésben jellegzetes periódusok

mutathatók ki, ha a várostestet két térrészre, a központra és a külső zónára bontjuk, illetve figyelembe vesszük a külső kapcsolatokat is. Míg a várost egységes egészként kezelve növekedési jellegét tekintve csak három szakasz különül el (a táblázat utolsó oszlopa szerint), a belső térfelosztás és a külső kapcsolatrendszer figyelembevétele megkétszerezi a karakteresen eltérő népesedési folyamatok szerint megkülönböztethető periódusokat.

Városnövekedési szakaszok	*A városmag népessége*	*A városi perem népessége*	*Migrációs kapcsolat más városokkal*	*Migrációs kapcsolat a nem városi környezettel*	*A város egészének népessége*
1) Centralizáció a csökkenésben	Nő	Csökken	Elvándorlás	Bevándorlás	Csökken
2) Abszolút centralizáció	Erősen nő	Csökken	Bevándorlás	Bevándorlás	Nő
3) Relatív centralizáció	Erősen nő	Nő	Bevándorlás	Bevándorlás	Erősen nő
4) Relatív decentralizáció	Nő	Erősen nő	Bevándorlás	Bevándorlás	Erősen nő
5)Abszolút decentralizáció	Csökken	Nő	Elvándorlás	Bevándorlás	Nő
6) Decentralizáció a csökkenésben	Erősen csökken	Nő	Elvándorlás	Elvándorlás	Csökken

12.1. táblázat A népességszám és a vándorlási egyenleg a városnövekedési szakaszokban (P. Knox 1987, p. 332. alapján)

A városnövekedés külső térbeli folyamata az *urbanizáció*[47] fogalmában kapcsolható össze a belső térbeli fejlődési folyamatokkal, de ugyanezen fogalom mentén el is választható tőlük *(Enyedi Gy. 1988).* Az urbanizáció a mai modern társadalmak kialakulásához vezető nagy strukturális mozgások - iparosodás, polgárosodás, kommercializálódás, racionalizáció - sorába tartozik.

Az urbanizációnak a *népességtömörülések* társadalmi-gazdasági kulturális átalakulását, fejlődését jelölő tartalma a külső (földrajzi) tér világosan lokalizálható, új minőségeket hordozó részeinek megjelenésére és terjedésére utal. Ezek a tartalmak azonban - a fejlettségnek egy magasabb szintjén - nem kötődnek kizárólagosan a városi népességtömörülésekhez, hanem szétterülnek a földrajzi térben (a rurális térségekben is megjelennek urbánus jegyek). Míg az előbbi folyamat határozott térmegosztó tartalmú, utóbbi épp a teret társadalmi értelemben összeszűkítő folyamat, hisz általa igényeiben, értékeiben, mentalitásában közeledő társadalmi szereplőkkel telítődik a földrajzi tér. Míg a városokhoz kötődő urbanizáltság az innováció-terjedés hierarchikus modelljét, a térben szétterült urbanizáció a szomszédsági terjedési folyamatokat erősíti.

A gazdaságra, népességre vonatkozóan gyakran használják a regionális (pl. népességi, gazdasági) növekedés fogalmat. Ez általában nem jelent mást, mint hogy a vizsgált teret felosztják s azt elemzik, hogy az így kapott térrészekben miként növekszik a népesség és a gazdaság, illetve ez a növekedés miként függ össze a demográfiai és a termelési tényezők volumenével és szerkezetével. Erre a közelítésre tehát sokkal inkább a *régiók* növekedése meghatározás a megfelelő, mintsem a *regionális* növekedés fogalom. E vizsgálatok középpontjában egyértelműen az adott társadalmi szféra áll, s ebben az értelemben például a regionális gazdasági növekedés folyamatában a gazdasági törvények elemzése a meghatározó. A regionális növekedés ebben a jelentésben a növekedésnek a *területegységek közötti differenciálságát* jelenti.

[47] Az urbanizáció természetesen ugyancsak rendkívül erősen vitatott értéktartalmú fogalom.

Miközben hangsúlyozni kell a fejlődés és a növekedés nem-azonosságát, kétségtelen, hogy a térbeli és területi fejlődési folyamatok legtöbbjében alapvető növekedési elemeket találunk: növekszik a térelemek száma, növekednek a térméretek, sokasodnak a térkapcsolatok. A növekedés és a fejlődés összefonódik, egymást meghatározhatja, átmehet egyik a másikba.

A növekedés és a fejlődés együttlétezése és szétválasztása világosan megjelenik azokban a legújabb területfejlesztési (általánosabban „helyfejlesztési”) és stratégia-változatokban, miszerint egy térség fejlesztésében érdemes megkülönböztetni, s „keverve” alkalmazni a különböző társadalmi területeketen a részben mennyiségi növekedést tartalmazó, részben mennyiségi növekedéstől mentes fejlesztési módokat:

- a leszakadás-megelőzést (prevenció),
- az értékmegőrzést (konszolidáció),
- a minőségfejlesztést,
- a mennyiségi fejlesztés adott szerkezetbent (expanzió),
- a tevékenységbővítést (diverzifikáció).

E fejlesztési utak kapcsán érdemes azt kiemelni, hogy noha egyes térségekben gyakorta úgy tűnik, hogy közülük csupán egy-egy (például a leszakadás-megelőzés) jöhet szóba, a térségben található adottságok, erőforrások komoly leltárbavételével és mozgósításával azonban nagy valószínűséggel feltárhatók olyan tevékenységek is, amelyekben valamely más fejlesztési út is elindulhat.

A legújabb időkben *a növekedés és a fejlődés* viszonyában azok *konfliktusa* került előtérbe. Ezt a mennyiségi (gazdasági) növekedés környezeti és társadalmi korlátaira vonatkozó előrejelzési modellek jelzik. Ugyanez a viszony áll a „fenntartható fejlődés” koncepciójának középpontjában is. Regionális tudományi szempontból mindkét esetben felmerül az a kérdés, hogy a globális, a földi méretekben helytálló korlátok milyen mozgásteret hagynak a folyamatok lokális, térségi differenciáltságának. Bizonyos térségekben magának a növekedéssel szembeni hangsúlyokat hordozó „fenntartható fejlődésnek” is - a gazdasági-társadalmi erőforrások térbeli áramlását akadályozó gátak illetve a térbeli egyensúlytalanságok miatt - feltétele a gazdaság mennyiségi növekedése. A fenntartható fejlődés kapcsán nemcsak annak környezeti, hanem társadalmi-politikai tartalmát is vizsgálni indokolt.

12.3. Területi fejlettség

A fejlődési folyamat a *fejlettségi szintek és tartalmak* változását jelenti, ami a tudomány elé ezek meghatározását, leírását állítja feladatként.

Napjaink empirikus társadalomkutatásának, benne a regionális elemzéseknek egyik központi területe a sokdimenziós elemzés, a *sokdimenziós tér*, ami leggyakrabban épp a fejlettség fogalmával kapcsolódik össze. A fejlettség, miként a társadalmi jellemzők legtöbbje, összetett, sokoldalú, sokdimenziós és (ha mérni próbáljuk) sokmutatós.

- *A többdimenziós* jelleg azt jelenti, hogy fejlettségnek számos oldala, tényezője, egymásba át nem vihető eleme van, még ha ezek között mérhetők tendenciaszerű együttmozgások is. Fejlettségi dimenzió lehet egy ország vagy egy térség esetében például a humán tőke nagysága, a gazdaság teljesítménye, a településszerkezet vagy a műszaki ellátóhálózatok sűrűsége éppúgy, mint bizonyos intézmények, társadalmi viselkedésminták megléte vagy hiánya, de a természeti környezet állapota is. Ráadásul a különböző dimenziók fontosságának, szerepének megítéléséhez térben és időben is változó társadalmi értéktartalmak kapcsolódnak, ami csak fokozza a közmegegyezés nehézségét a fejlettség értelmezésében.

- A fejlettség és a hasonló összetett fogalmak *többmutatós* jellege abban jelentkezik, hogy az egyes dimenziók általában nem írhatók le egyetlen mutatószámmal, hanem állapotuk, helyzetük többféle módon is mérhető, ami mérési, statisztikai nehézséget jelent. A humán tőke volumenének, színvonalának vizsgálatakor például a társadalomföldrajz méltán egyik legkedveltebb fogalma a népesség iskolázottsági szintje. Ennek egyaránt mérőszáma lehet a felsőfokú végzettségűek vagy épp az írástudatlanok aránya, de akár egy olyan komplex mutató is, ami a képzettségi szinteket a hozzájuk rendelhető elvégzett osztályszám alapján hozza közös nevezőre. Ezek jellemzően együtt mozgó mérőszámok, de mégsem ugyanazok, a fejlettségelemzésbe bármelyik bevonható. Hasonló a helyzet a többi fejlettségi dimenzió esetében is.

A társadalmi jelenségek összettsége, sokdimenziós jellege kettős kihívást jelent a területi elemzésben. Egyrészt törekedni kell arra, hogy a vizsgált jelenségnek minden lényeges tartalmi elemét figyelembe vegyük, másrészt arra, hogy még áttekinthető legyen a vizsgálatba bevont információtömeg. Nem kis részben épp a fejlettség (s más hasonló összetett fogalmak) sokdimenziós és sokmutatós jellemvonása kényszerítette ki s egyben alapozta meg a területi kutatásokban azt, hogy a hatvanas-hetvenes évekre napi elemzési eszközzé váltak az összetett és rejtett, többdimenziós és többmutatós fogalmak mérését célzó, többváltozós matematikai-statisztikai eljárások, mindenek előtt a *faktoranalízis*[48]**.** Ez a módszer értő alkalmazás és meghatározott matematikai feltételek mellett alkalmas arra, hogy viszonylag egyszerűen mérhetővé tegye az összetett fogalmakat. A faktoranalízis eredményeként olyan új, komplex („látens”) változók számíthatók, amelyek kapcsolatban vannak a kiinduló adatokkal, azokkal mérhető a korrelációjuk, s így azonosítható a tartalmuk is *(12.1. Példa).*

12.1. Példa

A megyék „gazdasági egészsége”

Amikor ma a gazdaság regionális tagoltságát elemezzük, integrálnunk kell az elemzésbe az időszak jellegadó, új struktúrát formáló folyamatainak jelzőszámait is *(Nemes Nagy J. 1995c).* Ez a regionális politika igénye is, amely ab ovo *struktúrapolitika*, tág társadalmi kapcsolatrendszerrel. Erre figyelemmel, a megyék szintjén 1993-as adatokat használva, annak bemutatására törekszünk, hogy miként oszlanak el, tagolódnak és kombinálódnak az időszak *válságjegyei* (munkanélküliség, jövedelemhelyzet) illetve *dinamikahordozó elemei* (vállalkozási aktivitás, külföldi tőkevonzás). Az elemzés változatlan logikával kiterjeszthető bármely más térségi szintre is (városkörzetek, települések). Az elemzésbe vont mutatószámokat a *12.2. táblázat* tartalmazza.

Mutatószámok	Időpont	Mérték
Munkanélküliségi ráta	1993. júl	%
Kettős könyvvitelű cégek száma a népességre vetítve (cégsűrűség)	1993	db/10 ezer fő
Vegyesvállalatok a kettős könyvvitelű cégek között	1993	%
Egy állandó lakosra jutó adóköteles jövedelem	1993	ezer Ft

12.2. táblázat A faktoranalízis alapváltozói

Az alapváltozókkal végzett *faktoranalízis* egy új komplex változót ad eredményül, amely mind a négy kiinduló adattal erősen korrelál, azok információtartalmának mintegy 80 százalékát tömöríti *(12.3. táblázat).* Az új komplex változó a *„gazdasági egészség”*-nek elnevezett faktor, amelynek megyei értékeit a *12.4. táblázatban* foglaltuk össze A faktorértékek 0 átlagú, standardizált változók, a pozitív értékek kedvező, a negatívak kedvezőtlen gazdasági helyzetre utalnak. A táblázatban közöljük a számítás alapadatait is, ami bemutatja, hogy a dimenziótlan faktorértékek milyen konkrét jellemzőket összegeznek egyetlen számértékben.

---

[48] A bonyolult valószínűségszámítási és matematikai-statisztikai összefüggésekből építkező módszer (részleteiben lásd például *Jahn, W.- Vahle, H. 1974, Sikos T. T. szerk. 1984*), lényegében dimenziócsökkentési eljárás. A dimenzión itt mutatószámokat értünk. A számítás több matematikai-statisztikai programcsomagnak része, nálunk számítása leggyakrabban az SPSS-programcsomaggal történik.

© Nemes Nagy József: A tér a társadalomtudományban
Kiadó: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület „Ember-Település-Régió” Budapest, 1998

Mutatószámok	Faktorsúly(korreláció)
Munkanélküliségi ráta	-.89537
Cégsűrűség	.86121
Vegyesvállalatok aránya	.89138
Jövedelemszint	.94043
A faktor által magyarázott szórásnégyzet (%)	80,6

12.3. táblázat A „gazdasági egészség” faktor és az alapváltozók korrelációi

A számítások egyértelműen igazolják, hogy az ország legdinamikusabb, a válságjegyekkel viszonylag legkevésbé érintett térsége: *a főváros és Győr-Moson-Sopron megye,* míg a negatív póluson *Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg* megyéket találjuk. (Még tíz évvel ezelőtt is a vidéki megyék fejlettségi rangsorait Komárom vezette, s Borsod is az élcsoportba tartozott, csak Szabolcs számít a tradicionálisan elmaradott megyének.)

1993-ban a *Nyugat-Dunántúl* három megyéje már messze kiemelkedik a vidéki térségből, Veszprém megye adatai felzárkózási irányzatot jeleznek a nyugati zónához. Nagyon kedvezőtlen az alföldi és az északi megyék pozíciója. E térségekből csupán Csongrád megye kerül az elemzésben az átlag fölé (elsődlegesen a szegedi nagyvárosi vonzerő, a jugoszláv válság által kiváltott, s súlyos „fekete” elemekkel is terhelt tőkekimenekítés és emigráció hatására kialakult kiugróan magas vállalkozássűrűség következtében).

Ha a legkedvezőbb, illetve legrosszabb helyzetű megyét összevetjük, megállapíthatjuk hogy 1993-ban Győr-Moson-Sopron megyében az adóköteles jövedelem szintje több, mint 50 százalékkal felülmúlta a szabolcsit. A cégsűrűségben is 60%-kal magasabb az érték a nyugati megyében, ahol 1993-ban a cégek közül már majd minden harmadik vegyesvállalatként működött, míg Szabolcs-Szatmár-Beregben csak minden tizedik cégben részesedett külföldi tőke. A munkanélküliségi ráta mindezekkel szemben (vagy ezek következtében) Szabolcsban több, mint kétszerese volt a Győr megyeinek. A „gazdasági egészség” faktorértékei ezeket a különbségeket összegzik egyetlen változóba az összes megyére.

A nyugati térségek mai dinamikája elsődlegesen a kedvező földrajzi fekvésnek köszönhető. Sajátos előnyt jelent az is, hogy a nyugati határzóna (politikai-katonai okokból) kimaradt a szocialista iparosítás nehézipari szakaszából, így eleve korszerűbb gazdaságszerkezettel, szakmakultúrával érkezett a rendszerváltozás küszöbére. A térséget tömeges mindennapi kapcsolatrendszer fűzi a szomszédos osztrák térségekhez. E tényezők a társadalmi mélyrétegekben, mentalitásban távoli történelmi gyökerekből táplálkozó szociálpszichológiai előnyökre épülnek rá.

A *válság a keleti megyékben* is több gyökerű. Az első szál nem is valamifajta kedvezőtlen helyi adottságban keresendő, hanem egy, leginkább a nyolcvanas évek végét, a kilencvenes évek elejét jellemző sajátos mechanizmusban. Ebben az időszakban a nehézségekre a fejlett térségek (elsősorban a főváros) gazdasága úgy reagált, hogy válságát áthelyezte a perifériákra: legelőbb az ingázó munkásokat bocsájtották el, a kis vidéki telepeket zárták be. (A magas szabolcsi munkanélküliség ekkor tulajdonképp a főváros „reakcióképességének” következménye volt.) A második tényezőként említhető, hogy az északkeleti megyéket sújtotta leginkább a keleti piacokra települt gazdaság (a nehézipar és a mezőgazdasági tömegtermelés) külső kapcsolatrendszerének összeomlása. A harmadik fontos elem a kiépítetlen nagytérségi infrastruktúra (úthálózat), aminek hatására a tőke megrekedt a nyugati térségben és a fővárosban, a keleti országrészben csak a legígéretesebb piacokkal rendelkező vállalatokat csemegézte ki.

A táblázatban - összehasonlításra módot adva - szerepel a legelterjedtebb értékmutató, a regionális GDP adatsora is. E mutató és a gazdasági egészség faktorértékei között nagyon szoros a megyei szinten mért korreláció (r= 0,906). Az élmezőnyt és a sereghajtó térségeket mindkét esetben nagyjából ugyanazok a megyék alkotják. Ez bizonyítja, hogy mindkét - teljesen eltérő elméleti és számbavételi-statisztikai alapon nyugvó - mutató alkalmas lehet a fejlettség, a gazdasági állapotok mérésére.

Világosak a táblázatban az eltérések is (lásd Pest vagy Tolna helyzetét), amelyek azonban magyarázhatóak. Tolna előnyös pozícióját a GDP-ben a paksi atomerőmű kiugró értéktermelő volumene eredményezi, Pest megye lemaradását pedig az, hogy a GDP az értéktermelést annak helye szerint veszi számba, így a fővárosban dolgozó megyeiek produkciója ott kerül számbavételre. Ez utóbbi reláció arra is utal, hogy a közigazgatási térbeosztás

© Nemes Nagy József: A tér a társadalomtudományban
Kiadó: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület „Ember-Település-Régió” Budapest, 1998

nem minden esetben alkalmas keret a gazdasági fejlettségi szintek meghatározásához: a GDP esetében például a főváros és az őt körülvevő megye együtt képezi azt a térséget, amelyben tartalmilag igazából megalapozható egy fejlettség mérték. A főváros és agglomerációja gazdasági-társadalmi szempontból egy település, mégha közigazgatásilag határokkal is tagolt.

RÉGIÓK, MEGYÉK	Egy lakosra jutó GDP az országos átlag százalékában* 1994	Gazdasági egészség faktorértékek 1993	Fajlagos GDP rangsor	Gazdasági egészség rangsor	Egy főre jutó adóköteles jövedelem (ezer Ft)	Cégsűrűség (cégek száma népességre vetítve)	Vegyes vállalkozások aránya (%)	Munka-nélküliségi ráta (%) 1993. júl.
Központi								
Budapest	180	3,104	**1**	**1**	181,99	144,55	29,81	6,07
Pest	76	0,404	**16**	**5**	114,76	51,96	18,46	8,87
Nyugat-Dunántúl								
Győr-Moson-Sopron	106	1,110	**2**	**2**	122,72	54,51	29,30	7,84
Vas	105	0,843	**3**	**3**	120,34	44,42	28,36	8,79
Zala	95	0,431	**5**	**4**	113,31	41,37	23,13	9,37
Közép-Dunántúl								
Fejér	96	0,181	**4**	**9**	125,37	43,60	16,46	11,12
Komárom-Esztergom	80	0,145	**11**	**10**	114,89	53,19	19,17	12,50
Veszprém	79	0,400	**13**	**6**	114,27	42,73	23,48	10,25
Dél-Dunántúl								
Baranya	84	0,227	**8**	**7**	108,34	54,50	20,36	11,23
Somogy	77	0,017	**15**	**11**	98,71	41,94	18,50	9,51
Tolna	95	-0,233	**6**	**12**	108,89	41,70	15,78	12,69
Észak-Alföld								
Hajdú-Bihar	83	-0,709	**9**	**15**	94,94	39,01	11,20	13,28
Jász-Nagykun-Szolnok	79	-0,841	**12**	**17**	97,44	34,93	11,80	15,04
Szabolcs-Szatmár-Bereg	59	-1,386	**20**	**20**	78,25	34,08	9,38	16,95
Dél-Alföld								
Bács-Kiskun	77	-0,278	**14**	**13**	90,68	51,55	20,34	13,91
Békés	81	-0,803	**10**	**16**	95,87	35,46	11,76	14,38
Csongrád	94	0,226	**7**	**8**	112,47	53,51	19,13	11,16
Észak								
Borsod-Abaúj-Zemplén	69	-1,158	**18**	**19**	96,01	31,63	9,90	17,13
Heves	71	-0,617	**17**	**14**	99,85	30,05	14,73	13,68
Nógrád	62	-1,063	**19**	**18**	95,53	34,70	13,84	18,39
Együtt	100	0,000		-	119,00	61,88	22,98	13,00

*A GDP adatokat a KSH 1996 áprilisában adta közre. Ezek az első hazai hivatalos területi GDP becslés eredményei (Farkasházi L.-né - Hüttl A. 1996).

12.4. táblázat A megyék gazdasági fejlettségének mutatói a kilencvenes évek első felében

Anélkül, hogy részleteznénk a regionális fejlettséggel összefüggő egyéb elméleti és módszertani kérdéseket, egy metodikai-tartalmi tényre mindenképp utalni kell: a fejlettség tartalma függ a térségi aggregációs szinttől is. Mindenek előtt abban az értelemben, hogy bizonyos fejlettségi elemek csak bizonyos szinten értelmesek (míg a szociális helyzet például a legelemibb lokális szinten is fejlettségi és közérzeti tényező, ugyanez aligha mondható el a kifejezetten regionálisan szerveződő felsőoktatási intézményrendszerről).

© Nemes Nagy József: A tér a társadalomtudományban
Kiadó: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület „Ember-Település-Régió” Budapest, 1998

Ha nem az eltérő tartalmakra figyelünk, hanem olyan dimenziókat és mutatószámokat keresünk, amelyek több térségi szinten is értelmezhetők, akkor más jellegű eltérések bukkannak fel. Ha például nem a megyék, hanem 182 városkörzet gazdasági állapotainak elemzésére használjuk ugyanazokat a mutatószámokat, mint a megyei „gazdasági egészség” esetében, akkor is kapunk egy alapvető közös faktort, de ez már csak a szórás 65%-át magyarázza, s minden mutatószám korrelációja alacsonyabb a faktorral, mint a megyei elemzésben: munkanélküliségi ráta -0,86200, cégsűrűség 0,83744, vegyesvállalatok aránya 0,64033, jövedelemszint 0,86257.

Ez az egyszerű példa is jelzi, hogy a fejlettség nem skála-invariás,

nincs tértől (és időtől) független dimenzió- és mutatószámrendszer a fejlettség mérésére.

12.4. A területi egyenlőtlenségek változása a fejlődési folyamatban

A *fejlődés* fogalmával a társadalmi folyamatok területi vizsgálata során leggyakrabban a területi egyenlőtlenség kapcsolódik össze. Miként változnak a területi arányok a fejlődés során, különböző fejlettségi szintekhez milyen jellegű és mértékű területi differenciáltság tartozik?

A hatvanas évek elejére visszanyúló empirikus alapú nemzetközi összehasonlító vizsgálataink *(Nemes Nagy J. 1987a)* karakteres kapcsolatot mutattak ki *a gazdaság fejlettségi szintje* és országokon belüli, a jövedelmek, a gazdasági értéktermelés népességre vetített nagysága, az ágazati szerkezet *regionális differenciáltsága* között. A kapcsolat a prekapitalista időszaktól a mai legfejlettebb országok fejlettségi szintjéig lényegében egy fordított U alakú összefüggést jelent az országos gazdasági fejlettség és a belső regionális differenciáltság nagysága között *(12.2. ábra),* amely a mai fejlett országokban alapjaiban a regionális közeledés és a viszonylag alacsony területi differenciáltság tényeit jelzi.

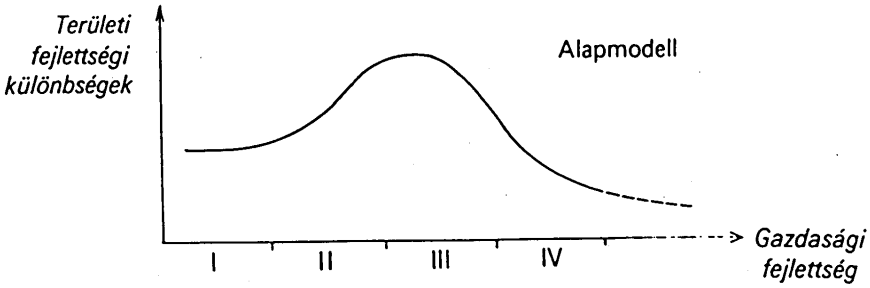

12.2. ábra Regionális fejlettségi különbségek történeti változása

A modell I. szakasza a prekapitalista időszak agrárdominanciájú területi gazdasági arányait generalizálja, a II. szakasz a kapitalista nagyipar kibontakozásának, a nagy területi koncentrációk kialakulásának időszaka. A III. szakaszban a tőkés termelési viszonyok teljes uralomra jutása után megkezdődik az éles fejlettségi és strukturális dualizmus spontán és az állami gazdaságpolitika által befolyásolt csökkenése. Ez utóbbi faktor a IV. szakaszban kialakuló regionális politikával tovább erősíti a regionális közeledést.

A görbe két végpontja önkényes. Mivel sem a messzi múltba nyúló történeti-földrajzi vizsgálódásokat, sem hosszú távú prognózist nem készítettünk, csak feltételezhetjük, hogy a múlt és a jövő irányába kisebb-nagyobb hullámzásokkal folytatódik a görbe, anélkül, hogy a korai kapitalizmus kiugró hullámhegye megismétlődnék.

© Nemes Nagy József: A tér a társadalomtudományban
Kiadó: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület „Ember-Település-Régió” Budapest, 1998

Míg az alapmodell a regionális differenciáltság (illetve nivelláltság) alakulását írja le, tehát minden pontjában egy állapotot jelez a területi arányokban, addig a *12.3. ábra* modellje a területi egyenlőtlenségek változásának irányáról ad képet

Ez a modell matematikailag az előzőben szereplő görbe derivált függvénye. Leolvasható róla, hogy az első két periódust a differenciálódás, az utóbbi kettőt a nivellálódás tendenciája uralja. A leggyorsabb változások az egyes fejlődési periódusok közötti átmeneti időszakokat jellemzik. A differenciálódás az I. és II. szakasz között, a nivellálódás tendenciája a III. és IV. szakasz közötti átmenet idején a legkifejezettebb. Az I. és IV. szakaszt - a differenciáltság eltérő szintje mellett - a területi fejlettségi arányok határozott irány nélküli, kismértékű ingadozása jelemzi.

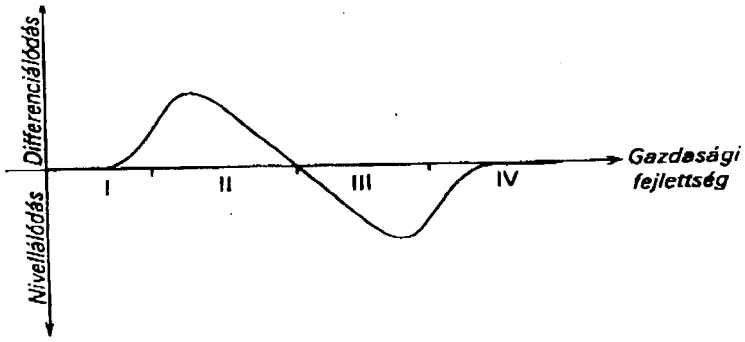

12.3. ábra A regionális differenciáció dinamikája

A területi gazdasági mozgásfolyamatokra, a regionális arányok változására ható legfontosabb tényezők közül három emelhető ki:

- a *naturális* és az *árutermelő* gazdálkodás súlyának változása,
- a gazdaság *ágazati* szerkezetének történelmi átalakulása,
- az állami *területfejlesztési (regionális) politika* kialakulása és hatása.

A modellek hátterét adó empirikus kutatás a hatvanas-nyolcvanas évek közötti periódusra vonatkozóan azt, az adott pillanatban alig megkérdőjelezhetően pozitív jellemzőt is felszínre hozta, hogy a vizsgálatban szereplő kelet-közép-európai szocialista országok a velük nagyjából azonos fejlettségi szinten álló piacgazdaságokhoz képest *regionálisan kiegyenlítettebb*, kevésbé tagolt térszerkezetűek voltak, a gazdasági fejlettség regionális szóródása szignifikánsan kisebb volt ezekben az országokban.

Ma már egyre világosabban látszik, hogy épp ez, az adott szakaszban pozitív jegynek minősülő jellemvonás jelenítette meg a regionális fejlődés "trendvonaláról" való letérést, mivel a viszonylagos kiegyenlítettség tartalma nem volt valóságosan megalapozott, nem nyugodott tartós reálbázison, hanem a rendszerspecifikus redisztribúciós gazdaságirányítási elemek, valamint a keleti blokk zárt és művi piaca alakította ilyenné. Reáltartalmát tekintve ez az eltérés elsődlegesen abban különbözött a piacgazdaságok regionális közeledést hordozó folyamataitól, hogy teljesen eltérő volt annak domináns ágazati tartalma. Míg *a modern piacgazdaságokban a közeledés alapvető hordozója a gazdaság tercierizálódása,* a népességarányokhoz a primer és szekunder szektornál jóval szorosabban kötődő ágazatok térnyerése, addig a szocialista országokban szó sem volt ilyen irányú reáltartalomról, hisz épp a tágan értelmezett infrastruktúra volt a leginkább háttérbe szorított szektor. Itt a viszonylagos kiegyenlítettséget a túldotált - több országban a nemzetközi eladósodás árán finanszírozott - termelő ágazatok (nehézipar), a tömegtermelés, a nivellált bér- és jövedelemviszonyok eredményezték elsődlegesen.

Mindebből az is következik, hogy miközben szinte döbbenten figyeljük a rendszerváltozás meghatározó regionális fejlődési tendenciáját, a markáns és többdimenziós differenciálódást, tudatában kell lennünk annak, hogy ez a tendencia lényegében nem más mint a regionális arányok

© Nemes Nagy József: A tér a társadalomtudományban
Kiadó: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület „Ember-Település-Régió” Budapest, 1998

"helyreállítása", s ebben az értelemben - a gazdasági növekedés ütemével csak laza kapcsolatban - *legalább középtávú "helyreállítási periódusra" kell a regionális fejlődésben felkészülni, ami egészen addig meghatározóan a regionális differenciálódást jelenti, míg a gazdaságban a fejlett piacgazdaságokra jellemző reálarányok helyre nem állnak*, azaz a termelőágazatok helyét a tercier és kvaterner szektorok veszik át.

A gazdasági fejlettség, az életkörülmények területi közelítésére való törekvés természetesen nem kerülhet ellentmondásba a táji és építészeti változatosság fenntartásával, a leszakadásból, krízisből eredő „sokszínűség” azonban elfogadhatatlan.

A modernkori fejlődési folyamatokhoz kapcsolódó területi *rendezettségi* jellemzők közül mindenek előtt a koncentrációs folyamatok, az agglomerálódás emelhető ki. Ugyancsak jól kitapintható térformák a *fejlődési tengelyek és folyosók,* amelyek ugyancsak koncentrációk, csak nem pontszerű, hanem vonal- és zónajellegűek. A modern társadalmak - a minden korábbi időszakban meglévő területi kapcsolatrendszereknél nagyságrendekkel nagyobb mértékben - kiépítették a mozgások, áramlások csatornáit, *hálózatait*. A termelő tevékenységek mellett, a legnagyobb közlekedési hálózatok uniformizálták leginkább a fejlett országok tájképi karakterét. A *szellemi terek* változásában kettős tendencia érvényesül. A globalizáció a domináns kulturák és civilizációk elemeit esetenként erőszakosan is terjesztve homogenizálja a szellemi tereket, az egyedi, lokális sajátosságok és értékek ugyanakkor - ha inkább csak *mozaikszerkezetben* is, mintegy második rétegként - érzékletes alapját teremtik meg a lokalizmus és a regionalizmus újraéledő térfolyamatainak.

*

A térbeliségnek és a társadalmi tevékenységnek a területi fejlődés problémakörében való összekapcsolásával és rövid elemzésével végére értünk a legalapvetőbb társadalmi térkategóriák tárgyalásának. A Befejezésben egy tömör összegző modell segítségével próbáljuk a közöttük lévő kapcsolatrendszert érzékeltetni, anélkül, hogy megismételnénk az egyes fogalmak kapcsán korábban leírt meghatározásokat, értelmezéseket és az ezekhez kapcsolható vitapontokat.

© Nemes Nagy József: A tér a társadalomtudományban
Kiadó: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület „Ember-Település-Régió” Budapest, 1998

© Nemes Nagy József: A tér a társadalomtudományban
Kiadó: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület „Ember-Település-Régió” Budapest, 1998

BEFEJEZÉS

A munkában elkülönült fejezetekben tárgyalt legalapvetőbb társadalmi térkategóriák a regionális tudomány „nyelvének” alapelemei. Ezekkel írhatók le a térbeli egyenlőtlenségi és rendezettségi viszonyok, a térfolyamatok, a konfigurációk jellemzői.

Ahogy azt a számos kereszthivatkozás is jelezte, az egyes térkategóriák tulajdonképp csak kényszerű, bár megkerülhetetlen módon választódtak el egymástól, hisz szinte minden társadalmi jelenségben megjelenik és lényeges szerepet visz szinte mindegyikük. Bármelyikből kiindulva felépíthető, kibontható a társadalmi térbeliség regionális tudományi szemléletének összefüggésrendszere. A munka befejezéseként egy ilyen rendszert mutatunk be, valamint azokra a további kutatási feladatokra hívjuk fel a figyelmet, amelyek az itt elemzett fogalmakhoz, módszerekhez kapcsolódhatnak. Ez a választás azért is indokolt, hisz világos számunkra, hogy nem lezárt ismeretkört tartalmaznak a megelőző fejezetek, jóval inkább sok továbbgondolható kérdést, kutatási problémát.

A társadalmi térbeliség regionális tudományi szemléletének elemeit összegző modellben (*B.1. ábra*) a legfontosabb térkategóriák mindegyike szerepel. Az összefüggésrendszer vázát öt kiemelt fogalom képezi:

- *a tér* általános fogalma,
- a *terek* különböző osztályai,
- *a hely*,
- *a mozgás*,
- *a társadalmi tevékenység.*

Az ezekre felfűzött, hozzájuk kapcsolt további térkategóriákat két nagyobb csoportra osztja a *statikus* illetve a *dinamikus* szemléletre tett hangsúly, s elválik egymástól a *térelméleti* és a *társadalomelméleti* dominancia terrénuma is.

E kétszer kettes tagolás nem éles elhatárolódást, hanem csak hangsúlykülönbségeket jelent. Bár vannak jól elkülönülő ketegóriák - a statikus illetve a dinamikus közelítésben például ilyen jellegadó fogalom az *alakzat* illetve a *folyamat* -, de a legalapvetőbb fogalmaknak a modell minden „szektorában” helye lehetne. A *távolság* és az *irány* mellett, a *helyzet* vagy a *hierarchia* fogalmához egyaránt kötődnek statikus és dinamikus tartalmak, s miként határozott a térelméleti magjuk, éppolyan erős a társadalmi determináltságuk, a társadalomirányításban betöltött szerepük is. A társadalmi térbeliséget ezekhez hasonlóan átszövi a *szintekre* tagoltság is, olyannyira, hogy a minden más térkategóriának, s természetesen magának a társadalmi tevékenységnek is sajátos formái, megnyilvánulási köthetők a különböző térszerveződési szintekhez.

Az alapvető térkategóriák közötti kapcsolatok, összefüggések jellemzően kétirányúak, kölcsönösek (a modellben épp ezért nyilakkal csak a jellemzően egyirányú kapcsolatokat jelöltük). A *tér általános fogalmától a lokalizáció illetve az észlelés momentuma vezet a konkrét terekhez.* Ez utóbbiak egyben *a kapcsot jelentik a társadalmi tartalom, a társadalmi tevékenység és az általános térfogalom között is*. A két nagy filozófiai térértelmezési irány közül az abszolutista szemlélet erőteljesebben kötődik a külső és objektív terekhez, míg a relativista szemléletben könnyebben elhelyezhetők a belső és észlelt terek. Természetesen itt sincs szó szélsőséges elhatárolhatóságról.

Kevésbé hangsúlyos ugyanakkor a térelméleti tartalom (de közvetve itt is jelen van) a társadalmi tevékenységnek a modellben szereplő sajátos eleme, *a területi fejlődés, a területfejlesztés* és a hozzájuk kapcsolódó fogalmak esetében. Ezek beemelését a modellbe az indokolja, hogy a szűkebben értelmezett területi, regionális kutatásokban szerepük meghatározó, s az általános térelméleti alapozás

egyik célja épp ezeknek a gyakorlatiasabb kategóriáknak egy átfogóbb elméleti rendszerben való elhelyezése lehet.

Bár minden alapvető térkategória szerepet kap az egyes társadalmi tértudományi elemzésekben, ezekben mégis jellemzően mások és mások a leginkább előtérben lévő, a térbeliséget legnyilvánvalóbban felszínre hozó térkategóriák. Az összegző modellben is szereplő fogalmak közül

a *társadalomföldrajzban*	*a hely, a helyzet és a régió*
a *településtudományban*	*a hely, a hálózat, a térhasználat,*
a regionális gazdaságtanban	*a távolság, a helyzet és a hálózat,*
az igazgatástudományban	*a hely, a határ és a hierarchia,*
a településszociológiában	*a helyzet, a távolság, a térészlelés*

fogalma áll a leginkább előtérben.

Az egyes fogalmak nemcsak az egyes tudományterületekhez kötődnek különböző erősséggel, hanem jól meghatározható szemléleti és metodikai irányváltozásokat generáltak, elkülönülő kutatási hangsúlyokat teremtettek a tudományos fejlődés során. Az *alakzat* fogalma leginkább a *geometriai modellek* bevetését involvája, a *terjedés* fogalmához az *innováció-kutatás* kapcsolódott, a *dimenzió* fogalmát a *fraktálgeometria* teljesen új szemlélettel egészítette ki, a *térészlelés* a *mentális tér* új kategóriájához vezetett.

A munka egésze s az összegző modell talán nyújtanak bizonyos kapaszkodókat ahhoz, hogy a jövőben tovább pontosíthassuk a regionális tudomány tartalmával kapcsolatos elgondolásokat. A több esetben bizonyára vitára ingerlő megállapítások talán lökést adhatnak ahhoz is, hogy a hazai kutatók közül néhányan újra felvegyék a térelméleti kérdések vizsgálati fonalát, akár filozófiai vagy matematikai, akár tudománytörténeti kiindulásból vagy bármely más sajátos nézőpont alapján. Egyfajta alapszerkezetet talán sikerült felépítenünk ahhoz is, hogy az egyes területi tudományok regionális tudományi alapjai végiggondolhatók legyenek. Akár a regionális gazdaságtanra, a településszociológiára vagy a politikai földrajza gondolunk (s a sor természetesen még folytatható) a leírtak ebben a tekintetben a következő nagy kérdéscsoportokat vetik fel:

- Mi tekinthető az egyes társadalmi szférákban (a gazdaságban, a népesedési folyamatokban, a szociális viszonyokban, a kultúrában, a politikában, az igazgatásban stb) a külső és belső tér jellegadó térelemeinek, elemi egységeinek?
- Melyek az adott szféra meghatározó térségi szintjei, vertikumai és hierarchiái, a horizontális térfelosztások, a regionalizációk kiemelt szempontjai?
- Milyen általános és sajátos tartalmakat hordoznak a társadalmi térbeni helyzet, a centrum-periféria relációk az adott társadalmi területen?
- Vannak-e jellegzetes távolság- és iránymeghatározottságok, alak- és alakzatjellemzők, dimenziósajátosságok az adott szférában, azaz melyek a tipikus térszerveződési formák, konfigurációk?
- Milyen formát öltenek a térkapcsolatok, a térbeli egymásrahatások, vannak-e és milyenek az erőterek?
- Az adott területen mi jellemzi a térbeli mozgásokat, áramlásokat, terjedési folyamatokat?

E kérdéseket mintegy elemzési vázlatként felfogva új tartalmakkal, a fentiekben kiemelt fogalmakon túlmutató súlypontokkal egészülhet ki az egyes tudományterületek térszemlélete (társadalomtudományi bázisuk mellé megteremtődhet regionális tudományi alapjuk), s az azonos szempontok szerinti vizsgálódás megalapozhatja és megkönnyítheti az érdemi összevetését is az egyes tudományterületek eredményeinek. Az önálló fejezetekben kiemelten vizsgált térkategóriáknak nemcsak az egyes tudományterületek egészében játszott szerepe lehet érdekes, hanem inspirációt jelenthetnek ezek a fogalmak a konkrét empirikus, egy-egy adott térségre, régióra vonatkozó vizsgálatokban is. Ezek beemelésével gazdagodhat a hagyományos területi elemzések tartalma is.

© Nemes Nagy József: A tér a társadalomtudományban
Kiadó: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület „Ember-Település-Régió” Budapest, 1998

Ugyancsak mérlegre tehetők az egyes társadalmi részterületek kapcsán a bemutatott sajátos regionális elemzési módszerek is. Miközben a klasszikus elméletekről (például a központi helyek, a városmodellek, a diffúzió-vizsgálatok, a gravitációs-és potenciálmodellek) elmondható, hogy ma már integráns részei a hazai kutatási kultúrának, meggyőződésünk szerint ezek sem "leírható" eszközök, hisz a társadalmi változások sorozatosan olyan új helyzeteket és relációkat alakítanak, amelyek tesztelhetők ezekkel a bevett elméletekkel is. Megismételve, továbbvezetve az e módszerekkel végzett korábbi vizsgálatokat, a mai térszerkezet új elemei, sajátosságai is világosabban feltárulhatnak. Hazai kipróbálásra, gyakorlati alkalmazásra és elméleti mérlegelésre kínálkozik több bemutatott regionális tudományi módszer. Alig vannak érdemi kutatási eredmények a hazai társadalmi térszerveződés statisztikus-geometriai eszközökkel történő vizsgálatában (pl. legközelebbi szomszéd analízis, elméleti térfelosztások). Kiterjedt empirikus elemzési terep kínálkozik a hazai társadalmi térszerveződések vizsgálatában a trendfelület-elemzés vagy a területi autokorrelációs analízis alkalmazására, beillesztve a módszereket a többváltozós matematikai-statisztikai elemzések standard eszközei sorába. Formálódnak a számítástechnikai lehetőségek a hazai társadalmi térformációknak a fraktál-modellekkel történő analíziseihez.

Az itt megemlített kutatási feladatok megoldásához reményeink szerint a leírtak maguk is adnak bizonyos alapot. A bemutatott fogalmak, elméletek, módszerek kapcsán azonban épp az őket alkalmazni kívánókat segítendő mindenütt megjelöltük, esetenként röviden elemeztük a témakörhöz kapcsolódó jellegadó irodalmi előzményeket, példákat is. Az egyes fejezetekben megjelenő rövid idézetek és az irodalmi utalások természetesen nem pótolják a citált források mélyebb megismerését. Ehhez ad a felhasznált munkák jegyzéke kapaszkodót. A hivatkozott írások közül egészében *külön kiemelésre érdemes* néhány olyan magyar nyelvű forrás, amely jelen munkát nemcsak tényanyagában, hanem szemléletében is kiegészíti, s így megismerése segíti a kötet mondanivalójának megértését, esetenként olymódon is, hogy a szerzőétől eltérő álláspontokat fogalmaz meg. Ezek a munkák minden Olvasó számára ajánlott irodalmak:

- a regionális tudomány egyik fő forrásának tekinthető regionális gazdaságtan térelméleti kérdésköreit is áttekintő kötetek *(Illés I. 1975, Rechnitzer J. szerk. 1994)*,
- számos immár klasszikusnak számító tanulmányt tartalmazó városszociológiai *(Szelényi I. szerk.1973)* illetve urbanisztikai *(Vidor F. szerk. 1979)* tanulmánygyűjtemények,
- a mai hazai regionális fejlődési folyamatokat az általános és átfogó területi fejlődési elméletek tükrében áttekintő elemzés (*Enyedi Gy. 1996*),
- a területi elemzések matematikai-statisztikai módszereit összefoglaló kötet *(Sikos T. T. szerk. 1984),*
- *a* társadalmi térelméleti kérdésekkel foglalkozó hazai tanulmányok *(Kovács Cs. 1966, 1971, Korompai A. 1995)*
- a munkánkban tárgyalt számos kérdéskört - hangsúllyal a települések problémáira - érintő friss tankönyv (*Lackó L. szerk. 1995),* s számos fogalmat talán kevésbé tudományos nyelvezettel, s így egyszersmind közérthetően és didaktikusan tárgyaló, új szemléletű társadalomföldrajzi összegzés *(Cséfalvay Z. 1994).*

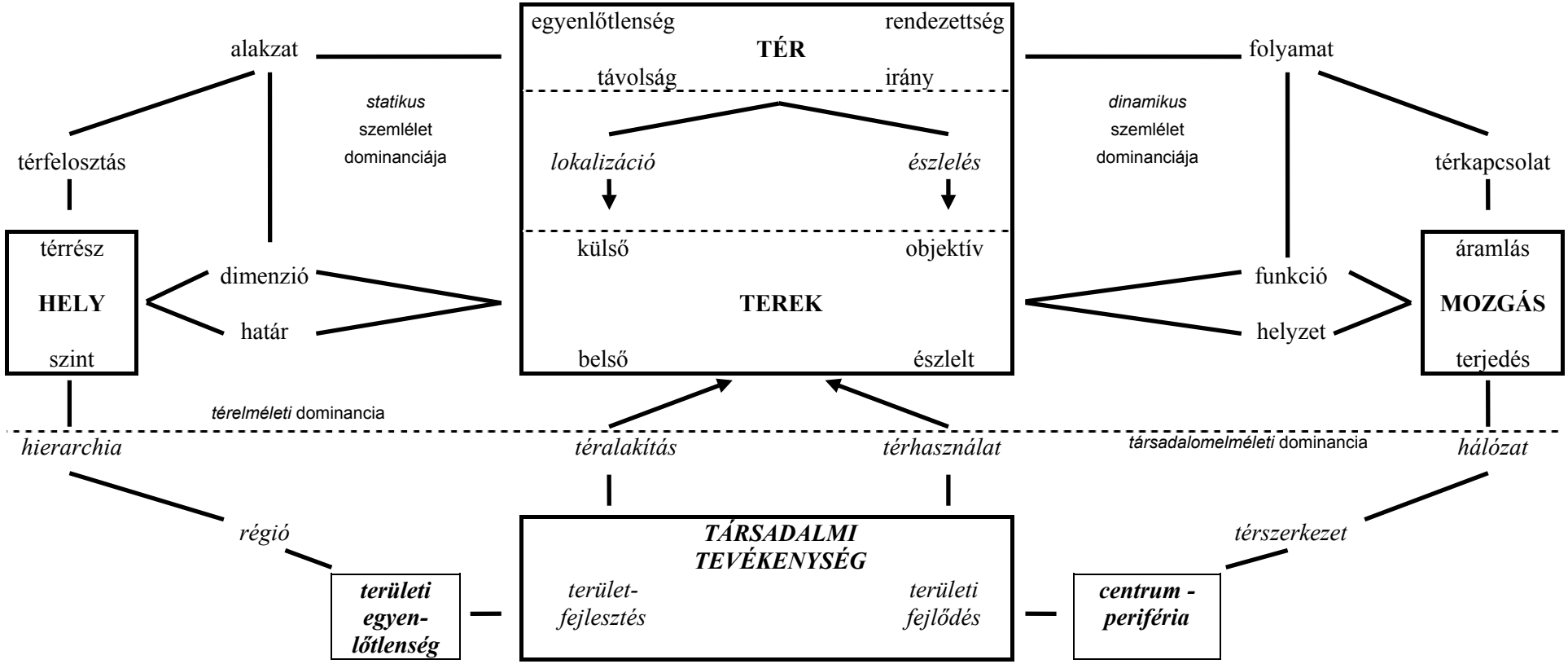

B.1. táblázat A társadalmi térbeliség regionális tudományi szemléletének összetevői